

tuksen kulusta ja toimintatavoista voivat olla hyvinkin stereotyyppisiä. Tätä heijastaa myös se tietty naiivius, joka monien vuorovaikutusoppaiden ja -konsulttien puheista kuultaa; annetaan yksinkertaisia ohjeita vuorovaikutuksen muuttamiseksi, tyyliin »pidä aina pidempi tauko kuin olit ajatellut» tai »naura enemmän». Jokainen joka on vuorovaikutuksen tarkkaan tutkimuk-

seen perehtynyt, tietää, että tällaiset ohjeet ovat kestäättömiä. Vuorovaikutuksen tutkimus näyttää lopultakin sen, miten monimutkaista ja hienovireistä sekä arkinen että institutionaalinen vuorovaikutuksemme on. Väitöskirjani onkin myös tutkimus vuorovaikutuksen monimutkaisuudesta ja siitä taidokkuudesta, jolla ihmiset tätä monimutkaisuutta käsittelevät. ■

MARKKU HAAKANA *Laughing matters. A conversation analytical study of laughter in doctor-patient interaction.* Painamaton väitöskirja.

Suomen kielen laitos, PL 3 (Fabianinkatu 33), 00014 Helsingin yliopisto
Sähköposti: markku.haakana@helsinki.fi

KLISEYTYMINEN ERÄÄSSÄ MAKROKONTEKSTISSA

—
ULLA JÄPPINEN

VÄITÖKSENALKAJAISITELMÄ
ÅBO AKADEMISSA
26. MARRASKUUTA 1999

Kielestä puhuttaessa *klisee*-nimitystä on yleisimmin käytetty tyylin arviointiin, jolloin se on ollut useimmiten negatiivisesti leimaava termi. On sanottu, että kliseitä käytetään henkisen laiskuuden vuoksi ja ne voivat olla vaaraksi ajattelulle ja kasvatukselle. Toisaalta on esitetty käsityksiä, joissa kliseen käsitteeseen ei ole liitetty negatiivista arvovarausta. Esimerkiksi kansanrunouden tutkimuksissa kliseiksi on sanot-

tu runoissa toistuvia rakenne-elementtejä. Kirjallisuudessa kliseitä on voitu käyttää tyyllillisen tehon aikaansaamiseksi. Nykyään katsotaan, että kieli on luonteeltaan intertekstuaalista. Sanojen lisäksi kielenkäytössä voivat toistua myös sanoja laajemat ilmauskokonaisuudet. Pentti Saarikoski kirjoittaa suomantamansa Odyssieian esipuheessa:

Homeerisia runoja ei voitu luoda, ennen kuin oli luotu runomitta ja valmiit formulat, lauseet jotka olivat runoilijan välineet; hän ei operoinut sanoilla niin kuin kirjoittava runoilija. Hänellä ei ollut sanavarastoa vaan lausevarasto;

laulaen luova runoilija ei ehtisikään rakentaa lauseitaan erillisistä sanoista. Sama asia esitettiin aina samoin tai melkein samoin sanoin, korkeintaan oli joitakin vaihtoehtoisia lauseita, joista saattoi valita. Runoilijan liikkumatila oli siis rajallinen, niin rajallinen että se nykyaikaisesta runoilijasta tuntuu tukahduttavalta, mutta itse asiassa ero ei ole ratkaiseva: homeeriset runothan juuri ovat esimerkkinä siitä, että sanataidetta voidaan luoda sovituista lauseista lähtien yhtä hyvin kuin sovituista sanoista lähtien. Elementtirakentaminen ei tee arkkitehtia tarpeettomaksi.

Tässä tutkimuksessa kliseen käsitteen selvittäminen on rajattu seuraavalla tavalla: Koska kliseeksi kutsuttu ilmaus on syntynyt tietyn prosessin tuloksena eli toistumalla kieli- ja kulttuuriyhteisön käytössä, olen selvittänyt kliseitä tutkimalla erästä makrokontekstia. Tutkittaviksi on valittu teoksia, joita niiden kielenkäytön, tyylin ja maailmankuvan puolesta voidaan sanoa idealistissävvyisiksi. Tutkimusaineistoon kuuluu esim. Runebergin ja Topeliuksen runojen suomennoksia, Aleksis Kiven tekstejä, Eino Leinon, Otto Mannisen, V. A. Koskenniemen ja Lauri Pohjanpään runoja sekä lapsille kirjoitettuja runoja Alli Nissisestä ja Immi Hellénistä Kirsi Kunnakseen ja Kaarina Helakisaan asti. Aineistona on käytetty myös laulujen sanoituksia. Tutkimusaineisto edustaa siis idealistissävvyisten tekstien makrokontekstia. Toisaalta jokainen klisee kuuluu johonkin kielen ja kulttuurin makrokontekstiin. Kliseitten makrokontekstien laajuutta on tutkittu ensinnäkin tässä tarkoituksessa kokonaisuudessaan varsinkin laaja-alaiseksi suunnitellun tutkimusmateriaalin avulla. Lisäksi on käytetty useita vertailuaineistoja.

Eri kliseet eroavat makrokontekstin laajuuden puolesta huomattavasti toisistaan. Esimerkiksi *vihreä niitty* positiivisena symbolina on erittäin laaja-alainen. Sillä on vas-

tineita lukuisissa kielissä. Sen sijaan *harmaa halla* esiintyy tietojeni mukaan vain suomenkielisisä idealistissävvyisissä teksteissä.

Toinen rajoitus on ollut värien nimitysten ottaminen tarkastelun kohteiksi, jolloin on tutkittu, millaisten ilmausten konstituentteina värien nimitykset esiintyvät ja millä tavalla nämä ilmauskokonaisuudet ovat kliseytyneet. Peruslähtökohta kliseen käsitteen selvittämisessä on seuraava: Kliseitä ovat kielellisen perinteen varastosta valmiina saadut ilmaukset ja ilmauskokonaisuudet. Joskus ne toistuvat täsmälleen samanlaisina, mutta ne voivat saada myös vaihtelevia ilmiäsuja. Vaihtelu tapahtuu kuitenkin sellaisissa rajoissa, että kliseet voidaan tunnistaa kielen ja kulttuurin makrokontekstissa aikaisemmin esiintyneiksi. Kliseinä on pidetty hyvin monenlaisia kielellisen perinteen varastosta valmiina saatuja ilmauksia, mutta olen voinut selvittää kliseytymistä vain tutkimukselle asettamieni rajojen (värien nimitykset idealistissävvyisissä teksteissä) puitteissa.

Tutkimus on osoittanut, että jokin ajattelutapa voi kliseytyä, ja tässä tapauksessa makrokontekstiin kehittyä tälle ajattelutavalle ominaisia kliseitä. Idealistissävvyisten tekstien värien nimitysten käytölle ovat ominaisia ns. ajatukselliset kliseet, joihin sisältyy tietyn proposition käsittävä kokonaisuus, jolloin kysymyksessä voi olla myös implisiittinen propositio, joskus jopa makropropositio, esim. ilmaukset *vihreä niitty*, *vihreä haapa* ja *vihreä sammal* ilmentävät propositiota 'kasvillisuus on vihreää'. Näille kliseille on usein myös ominaista, että ilmauksessa yksi jäsen (tässä tapauksessa värin nimitys) on menettänyt distinktiivisyytensä tai sitä on käytetty dekoratiivisessa funktiossa. Usein nämä kaksi kriteeriä esiintyvät samassa ilmauksessa: kun sanotaan esim. *taivas on sininen*, ei ajatella, että *sininen* erottaisi taivaan värin esim. har-

maasta, vaan ajatellaan, että taivas on kaunis, kun se on sininen. Väri nimityksen käyttö dekoratiivisessa funktiossa näkyy usein kielikontekstista. Selvästi se näkyy myös eräissä käänöksissä. Runeberg kuvaa järveä esim. sanoilla *vacker* tai *klar*. Otto Manninen kääntää nämä adjektiivit sanalla *sininen*, siis *sininen* merkitsee Otto Manniselle myös kaunista. Voidaan sanoa, että Otto Manninen on maalannut Runebergin kauniit ja kirkkaat järvet sinisiksi.

Vaikka distinktiivisyyden häviäminen on usein ominaista ajatuksellisille kliseille, on olemassa kliseitä, joissa väri nimitys on syytä tulkita distinktiiviseksi, esim. *sininen kukka*. Distinktiivisyyden häviäminen näkyy tutkimassa makrokontekstissa sellaisina kvantitatiivisina seikkoina, että kliseytyneen ilmauksen vaihtoehdot ovat hävinneet tai niitä on minimaalisen vähän, esim. kliseet *sininen taivas* tai *siniset silmät* esiintyvät runsaslukuisina, mutta taivasta ja silmiä luonnehditaan vain harvoin muita värejä käyttäen.

Osassa esimerkkejä ajatukselliset kliseet ovat syntyneet prototyypiajattelun pohjalta, esim. *valkoinen lumi*, *sininen taivas/järvi*, *vihreä niitty*, *keltainen syksy(n kasvillisuus)*, *punainen ruusu*, *musta yö*. Prototyypiajatteluun perustuu myös ihmiskuva, jossa pohjoisen rodun tyyppiominaisuudet vaaleaihoisuus, vaaleahiuksisuus (valkoinen ja keltainen hiusten värinä) ja sinisilmäisyys edustavat tekstien ideologian mukaista kauneusihannetta. Tällä tavalla on kuvattu varsinkin naisia ja lapsia. Samalla tässä on tapahtunut myös kliseytymisilmiölle ominaista vaihtoehtoisten kuvattavien syrjäytymistä, esim. tummatukkaiset ja ruskeasilmäiset ovat poikkeuksia kuvattavien joukossa. Kuitenkaan Suomen väestö ei koostu pelkästään pohjoista rotua olevista ihmisistä. Tämä todistaa osaltaan sitä, että kliseytymisessä on olennaista yleistynyt ajattelutapa ja poeettinen perinne, joka voi

syrjäyttää kielenulkoisen maailman realiteetit.

Useimmiten kliseinä on pidetty toistuvia kollokaatioita ja syntagmoja. Ajatukselliset kliseet ovat tutkimusaineistossa kielenlyyneet usein kollokaatioiksi, joissa väri nimitys on substantiivin attribuuttina, esim. *valkoinen koivu*, *musta multa*, *sininen taivas*, *punainen ruusu*. Joskus ilmaukset ovat kiinteytyneet yhdyssanoiksi, esim. *valkojoutsen*, *sinijärvi*, *punahuuli*. Sen sijaan kiinteytyminen ei ole päässyt idiomiksi asti. Tässä on huomattava, että kliseytyneen kollokaation ja syntagman pohjana on säännöllisesti ajatuksellinen klisee. Sen sijaan erillistä ajatuksellisista kliseistä riippumattomasti kollokaatioiden ja syntagmojen kliseytymistä ei ole tapahtunut tutkimassa aineistossa.

Ajatuksellinen klisee voi toistua myös niin, että se ei näy kielellisissä ilmauksissa, jolloin implisiittisen proposition olemassaolo voidaan päätellä tekstiyhteydestä. *Harmaa*-sana on kliseytynyt niin vahvasti vanhuuden kuvauksissa, että se usein implikoi vanhuutta ilman erillistä viittausta vanhaan kuvattavaan, esim. »*Haane harmaa* – –.» »Jo hiljaa *harmenin* itse – –.» (Runeberg/Manninen.) Propositio 'taivas on sininen' on kielennetty esim. seuraavasti: *sinertävä korkeus* (Kivi), »– – kiuru kimposi *sinehen*» (Leino). Ajatuksellinen klisee 'järvi on sininen' esiintyy esim. ilmauksissa: »*Sinisellä* siellä täällä» (Leino) ja »*Siniaallot* ne välkkyää» (Topelius/suomentaja).

Tutkimusaineistossa esiintyy metaforailmauksia ja vertauksia. Esimerkkejä: »*Äidin virpi vihannoipi* – –» (Manninen). »Vielä elää kuulu *kulta*, / *vihertää* kuin *latva virven*» (Leino). »Veet *siniset* silmänsä aukaisee» (Pohjanpää). Olennaista näille teksteille näyttää olevan tietynlainen metaforinen ajattelutapa: ihmistä ja hänen kulttuuriaan ilmentävä sanasto on siirtynyt ku-

vaamaan luontoa, sen entiteettejä ja ilmiöitä, ja päinvastoin luontoa kuvaavat ilmaukset on otettu käyttöön ihmisen ja kulttuurin kuvauksissa. Kalevalassa, Kantelettaressa ja kansanrunoudessa on runsaasti vastaavanlaisia ilmauksia.

Kirjallisuudessa on esitetty vaihtelevia näkemyksiä siitä, voiko yksittäinen sana olla klisee. Tässä tutkimuksessa on asetettu sille kannalle, että yksityinen sana voi olla klisee. Tutkimusaineistossa on sanoja (värien nimityksiä), jotka ovat kliseytyneet yleistyneen konnotaation omaavina. Eino Leinon lauseessa »– – varjele lastani *valkeaa*» sanaan *valkea* liittyy positiivinen konnotaatio, joka on tässä tapauksessa keskeisempi sanan merkitysisältö kuin värin merkitys. Varsinkin valkoista ja sinistä merkitsevät sanat ovat kliseytyneet positiivisen konnotaation omaavina, mutta *musta*-sanueessa on negatiivinen konnotaatio yleistynyt. Kuitenkin siinäkin voi nähdä jonkinlaista dekoratiivisuutta.

Kirjallisuudentutkimuksessa on katsottu, että ns. topokset ovat kliseitä. Ne ovat erällä tavalla valmiita ilmauskokonaisuuksia, jotka on saatu poeettisen perinteen varastosta. Ne voivat olla peräisin esimerkiksi antiikin kirjallisuudesta, ja usein ne toistuvat varsin laaja-alaisessa makrokontekstissa. Tässä tutkimuksessa on seurattu kahden topostyyppin, locus amoenus -topoksen ja ns. synkkyuden topoksen, esiintymistä tutkimusaineistossa ja vertailuaineistoissa. Locus amoenus -topos esiintyy niin usein tutkimusaineistossa, että sitä voidaan pitää näille teksteille ominaisena kliseenä. Vaikka locus amoenus on kansainvälisenä topoksena suhteellisen kiinteä, se on saanut tutkimusaineistossa näille teksteille omaleimaisia funktioita ja yksityiskohtia. Yhteistä klassisen 'rakkauden paikan' kanssa on topoksen esiintyminen myönteisten tunteiden ja elämäntilanteiden kehyksenä. Tulokintakysymys on, pidetäänkö tutkimusai-

neiston locus amoenus -toposta muistuttavia kokonaisuuksia topoksen luonnollisina variantteina vai kliseen uudistuneina versioina.

Locus amoenus -topoksen lisäksi on käsitelty synkkyuden toposta. Niissä *musta*-sanue luonnehtii synkiksi katsottavia luonnonilmiöitä, jotka myötäilevät inhimillisten tilanteiden ja mielialojen synkkyyttä. Niitä on tutkimusaineistossa ja Raamatussa sekä joskus myös nykykirjallisuuden vertailuaineistossa ja Iliassa ja Odysseiasa. Poikkeuksia ovat tutkimusaineistossa Eino Leinon ja vertailuaineistossa Eeva Tikin tekstit, joissa viittaukset siniseen taivaaseen ovat synkkyuden topoksen elementteinä. Samoin kuin kliseytyneet metaforat ja vertaukset myös sekä locus amoenus -topos että synkkyuden topos myötäilevät ajattelutapaa, joka merkitsee luonnon ja ihmisen yhteenkuuluvuuden korostamista.

Tämän tutkimuksen perusaineisto idealistissävyiset tekstit muodostaa selvästi muuntyyppisistä teksteistä erottuvan ns. kunstsprachen, jolle on ominaista tietynlainen kliseistö. Tutkimusta varten kehitetyt kliseitten kriteerit toteutuvat nimenomaan tässä makrokontekstissa. Vastaavanlaisia kliseitä on hajaesiintymänä vertailuaineistoissa. Sen sijaan ei ole tietoa, missä määrin niillä olisi yleistettävyyttä tutkittaessa muita makrokonteksteja.

Periaatteessa on olemassa kahdentyyppisiä kliseitä. Toisen ryhmän muodostavat kliseet, jotka syntyvät suhteellisen homogeenisen ajattelutavan, maailmankuvan ja tyyli-ihanteiden vaikutuksesta ja kerääntyvät tiettyyn makrokontekstiin antaen tämän kielenkäytölle ja tyyllille ominaispiirteitä. Tämä tutkimus käsittelee tämäntyyppistä kliseytymisilmiötä. Toisaalta on olemassa kliseitä, jotka voivat esiintyä tyyliinsä ja sisältönsä puolesta erilaisissa teksteissä. Ne ovat tavallisesti syntyneet jossain yksityisessä kulttuuritilanteessa, ja syntagmoina

ne ovat levinneet enemmän tai vähemmän erityyppisiin tilanteisiin ja usein niille on kehittynyt uusia alkuperäistä abstraktimpia merkityssisältöjä, ja niiden merkityspotentiaali on voinut vakiintua antaen niiden käytölle mahdollisuudet ja rajat. Nämä voi-

vat olla eri aikoina ja eri paikoissa syntyneitä, ja käännöslainoina ne siirtyvät kielestä toiseen, esimerkiksi Espanjasta lähtöisin oleva *sininen veri* aateliston tuntomerkinä (esp. *sangre azul*) ja kirjoitusta tarkoittava vastakohtaklise *mustaa valkoisella*. ■

ULLA JÄPPINEN *Kielen ja ajatusten kliseet. Värien nimitysten käyttö eräissä suomenkielisissä idealistissävyyisissä teksteissä*. Åbo: Åbo Akademis förlag, 1999.

Tuulimyllyntie 27 A 8, 40640 Jyväskylä

Helsingin yliopiston suomen kielen laitoksen julkaisuja

**KEVÄTTALVELLA
2000 ILMESTYNYT**

Lauri Hakulinen:
Suomen kielen rakenne ja kehitys.
5., muuttamaton painos.

*

Laitoksen kotisivut ovat uudistuneet tammikuussa 2000. Käy tutustumassa uudistuneisiin kotisivuihin [www-osoitteessa http://www.helsinki.fi/hum/skl](http://www.helsinki.fi/hum/skl).

*

Laitoksen kotisivuilla on luettavissa mm. Lauri Hakulisen bibliografia, joka on julkaistu kirjassa *Sanat on kaikki sarvipäitä. Lauri Hakulisen puheita ja kirjoituksia vuosilta 1926–1974*. Toim. Hakulinen – Leino – Onikki. SKS, 1999.